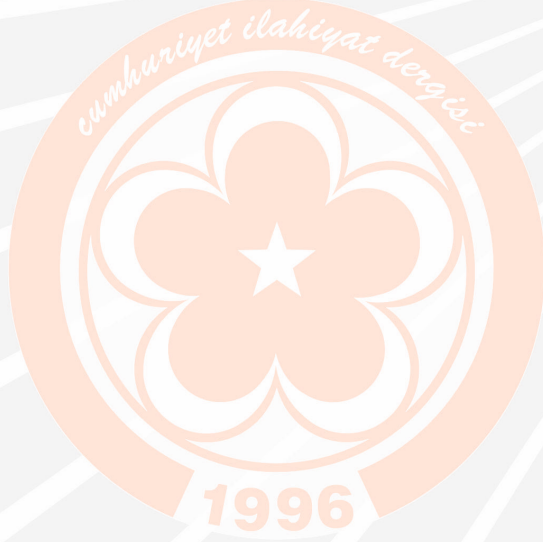

ISSN : 2528-9861
e-ISSN : 2528-987X

cumhuriyet ilahiyat dergisi

*cumhuriyet
ilahiyat dergisi*

*Cumhuriyet İlahiyat Dergisi
Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
58140 Sivas/Türkiye
ilahiyyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr
http://dergipark.gov.tr/cuid*

*20-2
2016*

*cumhuriyet theology
journal*

20-2 (2016)

cumhuriyet ilahiyat dergisi 20, sy. 2 (Aralık 2016): 329-348
cumhuriyet theology journal 20, no. 2 (December 2016): 329-348
✿ Hakemli Araştırma Makalesi / Peer-reviewed Research Article ✿

**Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* Adlı
Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi**
A Linguistic Examination of *Kitâb al-Idrâk li-lisân al-Atrâk* of Abû Hayyân
al-Andalusî

Yusuf Doğan*

ÖZ

Memlükler, Mısır'da uzun bir süre hüküm sürmüş ve bir devrinde de Kıpçak Türkleri orada yönetimde nüfuz sahibi olmuştur. Bu dönemde Türk idarecilerin Arapçayı iyi bilememeleri, sarayda Türkçe konuşulması ve ayrıca Türk idarecilerine daha yakın olma düşüncesi Türkçeyi öğrenmeye karşı bir ilgi meydana getirmiştir. Bu ilginin farkına varan o devrin meşhur âlimlerinden birisi de Ebû Hayyân el-Endelüsî'dir (ö. 745/1344). Ebû Hayyân özellikle Fahreddîn Divriği'den Türkçe öğrenerek ve daha önce yazılan eserleri de tetkik ederek *Kitâbu'l-İdrâk li-*

ABSTRACT

Mamluks reigned in Egypt a long time is an era of Kipchak Turks that have influence management, and Kipchak Turks has been influential in a period in the administration there. During this period, that Turkish rulers do not know Arabic language well, Turkish language is spoken in the palace and also idea of being closer to Turkish manager created an interest in learning. One of the famous scholars realizing that interest is Abû Hayyân al-Andalusî. Abû Hayyân by learning Turkish language especially from Fakhr al-dîn Divriği and analysing

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
Professor, Cumhuriyet University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Rhetoric.
Sivas/Turkey (doganyusuf58@hotmail.com).

- ◆ *cumhuriyet ilahiyat dergisi*'nde yayımlanan makaleler, en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Ayrıca intihal içermediği özel bir yazılım kullanılarak kontrol edilir.
- ◆ *cumhuriyet theology journal* uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. In addition, all articles are checked by means of a program in order to confirm they are not published before and avoid plagiarism.

lisâni'l-Etrâk'ı telif etmiştir. Bu kitap mukaddime, sözlük ve gramerden oluşmaktadır. Biz de bu çalışmamızda *Kitâbu'l-İdrâk*'i önce içerik açısından tanıtmayı ve daha sonra dilbilim dallarından sözlük bilim açısından incelemeyi hedefledik.

ANAHTAR KELİMELER: Dilbilim, Sözlük Bilim, Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, İçerik.

written previously works, wrote *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. This book has consisted of introduction, vocabulary and grammar section. We also aimed in our study to examine *Kitâb al-İdrâk* in terms of content and than in terms of lexicography of the linguistic branch.

KEYWORDS: Linguistics, Lexicography, Abû Hayyân, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Content.

SUMMARY

Mamluks reigned in Egypt a long time and in its reign Kipchak Turks had influence in management. Because of the Turkish rulers who have military background did not know Arabic language well, Turkish language was spoken in the palace and also idea of being closer of scholars and notable people to Turkish rulers got brought an interest in learning Turkish. One of the famous scholars realizing that interest is Abû Hayyân al-Andalusî (d. 745/ 1344).

The true name of Abû Hayyân is Muḥammed b. Yūsuf b. Ali b. Hayyân al-Tawḥidî and he is an Andalusian linguist and exegete. Abû Hayyân who came from a Berber family born in the Matahsharsh village of Granada in 654/1256 and died in Cairo in 28th time 745 (11 July 1344). There is not much information about his family in the sources, but it is mentioned that he has a daughter whose name is Nada, a son named Hayyân in his name, and some grandchildren which are named Muḥammad and Ummu Hayyân.

Abû Hayyân became a famous as Ethîr al-dîn and at the same time, he is also known as Naḥvî, Ghirnâtî (Granadian), Ceyyânî, and Nafzî. He took lessons in Granada from great scholars such as Abd al-ḥaḳ b. Ali al-Anṣarî, Abû Ḥasan al-Ubbezî, Abû Cafer Aḥmed b. İbrahim b. Zubair, Ibn Abû al-Ahvas and became a proficient scholar and teacher in matters such as morphology, syntax, language, commentary, hadith, methodology of Fiqh and Kalâm. He wrote about 18 works in different sciences and if we mention some of that are *al-Baḥr al-muhîṭ*, *al-Nahr al-mâd*, *Tuhfat al-*

arīb bimāfi al-Qur'ān min al-gharīb and some of his works have reached to our time and some of those did not.

Abū Ḥayyān left Andalus for various reasons and visited many centers of science and eventually continued his scientific activities in Cairo. Abū Ḥayyān, who is a great interest in learning languages, has learned Turkish language with the other popular languages such as Persian, Amharic and Himyarite language and written books about these languages. His mainly works about Turkish language are the *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, *Zehv al-mulk fi naḥv al-Turk*, *al-Af'al fi lisān al-Turk* and *al-Durret al-mudiyye fi lughatal-Turkiyye*. These works did not reach to our days except *Kitāb al-İdrāk*.

Kitāb al-İdrāk consists of three sections, namely introduction, dictionary which includes 2200 words, and grammar that is composed of morphology and syntax and this book which is known as *al-İdrāk* is written in the Turkish which is spoken in XIV-XVI century tongue and named as Middle Turkish Period-Mamluk Kipchak Turkish.

The first chapter begins with basmala and continues with detailed his genealogy, personal record, praise to Allah and salawat and salaam to Prophet Muhammad. After this introduction, it is explained the intention of writing this work. The second chapter is a dictionary which the words are explained in alphabetical order. Although Abū Ḥayyān speaks about 23 letters in the Kipchak alphabet, he does not explain the words related to all, but examines 19 items. In this dictionary, it does not take part some letters, that is letters *sā*, *zāl*, *zā* (letters of lips which is written in English *th*); letters *dād*, *ayn*, *fā* (letters of throat) which Arabs use.

In the third chapter, there is a part of the *tasrif* (knowledge of morphology) which is generally called knowledge of morphology today. In this section, it is dealt with about the types of words namely, name of diminutive, name of belonging name, plural, agent name, passive name, exaggerated factor name, infinitive, name indicating the location, name of device, arbitrary name, and *idād* (which adds are derivation of noun from namelike *lik*, *lik* at the end of the word) and then it comes to the end with *shadda*.

Section of syntax which is called by the author as consisted of compound and is prepared according to systematic of Arabic grammar begins with the sentence structure in Kipchak language. After that it con-

tinues with definite-ambiguous names, verb (orders, past, imperfect verbs), subject-predicate in nominal sentence, nevāsiḥ (additional actions helped change the meaning of the noun phrase), Arabic *leyte* which express by the actual wish mold and the like, such as two mef'ul area of the heart of verbs in Arabictold (I think) were deaf (Turkmen thinks he), acts like it yet scientists (verb phrase in), acts offender (verb-subject), the abutment of the verb nefiy prepositions, prepositions, the nehiy (ban), passive verbs and naib-i fail (so-called subject); other elements of the sentence, called the act müteallakat are: cognate accusativ, direct object, time period (time complement), the envelope space (located complement), state (envelope), causative object, the exception, the specification, conflict of laws, the annexation, the oat, the dependencies: adjective, conjunction, confirm, the apposition; conditional structure. After these, he mentions to letters of meanings (huruf al-maani), and concludes this chapter with information about the date, place, and name of the author of the book.

Abū Hayyān used induction method in the book. Since he gave the forms of the words in double, then the triple, quadruple, quintet and other forms. He tried to teach the pronunciation of words by explaining the etymology of word sand the changes of the voices. He examined the words which are synonyms/ contrasted, synonym voice, singular/plural, and words that are passed by foreign languages into Turkish dialects then they are turned into Turkish word structure; brought out witnesses from proverbs and poetries.

As a result, in this work, which consists of dictionary and grammar sections, it can be said that it is used predominantly in linguistic information - translation method.

GİRİŞ

Türklerin dünya siyasetinde etkin rol almasıyla birlikte Türk dili dikkate değer bir ilgi görmüştür. Bu ilgiyi karşılamak amacıyla Türk dilinin kaynağı olabilecek nitelikte çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler arasında Kaşgarlı Mahmūd'un *Kitâbu Cevâhiri'n-Nahv fi Lugâti't-Türk* ve *Dîvânu lugâti't-Türk*'ü; Ebû Hayyân'ın *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, *Kitâbu'l-Ef'al fi Lisani't-Türk*, *Zahru'l-Mülk fi Nahvi't-Türk*'ü ile *ed-Dürretü'l-Mudiyyeti't-Türkiyye'si* ve İbni Mühennâ'nın *Nadirü'd-Dehr alâ*

cumhuriyet ilahiyat dergisi 20. sy. 2 (Aralık 2016): 329-348.

Lugâti't-Meliki'l-'Asr ve *Kitabu Tuhfetü'l-Melik'i* yer almıştır.¹ Biz de bu makalemizde Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk'* in dilbilim açısından incelemeyi konu edindik.

Dilbilimle ilgili çok çeşitli tanımlar yapılmıştır. Bunlardan birisi de şu tanımdır: "Dilbilim, anlam bilim (semantik), antropolojik dil bilimi, dil bilimi tarihi, dil felsefesi, dilbilimsel teoriler, hukuksal dil bilimi, metin ve külliyat dilbilimi, ses bilgisi, ses bilimi, söz dizimi, sözlük bilgisi (sözlük bilimi), şekil bilimi, tercüme ve aktarım, uygulamalı dil bilimi olmak üzere birçok alt daldan oluşan ve dili birçok yönden ele alan bir alandır".² Bu tanımın kapsamlı bir şekilde dilbilimin mahiyetini ortaya koyabilecek nitelikte olduğunu belirtebiliriz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu çalışmada *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk'* i dilbilimin bir dalı olan *sözlük bilim* açısından ele alacağız. Ancak öncelikli olarak kısaca sözlük bilimin teorisi, daha sonra eserin muhteva analizi peşine de *Kitâbü'l-İdrâk'* in sözlük bilim incelemesi yapılacaktır.

Dünyada ilk sözlüğün ne zaman, nerede ve hangi dili temel alarak hazırlandığı konusunda kesin bir bilgimiz olmamakla birlikte leksikografi çalışmalarının, insanlık tarihi kadar eski olduğu; ilk yaratılışta kendisine dil, konuşma yetisi, eşyayı tanımlama kabiliyeti verilen insanın böyle bir çalışmaya girişmesinin gayet mantıklı bir teşebbüs olması gerektiği³ ve dünya tarihinde eski Çinlilere, Sümerlere, Yunanlılara hatta eski Mısırlılara dayandığı⁴ ifade edilmektedir.

Sözlük biliminin uygulamalı dil biliminin bir türü olduğunu ileri sürenler olduğu gibi bunu reddedenler de olmuştur. Ancak söz konusu bilimin otoritelerinden sayılan Zeynep Korkmaz ve Doğan Aksan sözlük

¹ Zeki Kaymaz, "Kitâb-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi?", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* 55 (2016): 149. *Divanü Lügat-it-Türk* mütercimi Besim Atalay bu amaçla yazılmış yukarıdaki eserlerin bir kısmının içerisinde olduğu 24 kadar eserin ismini verir. Bk. Besim Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi* (Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi 1939), 1: VIII-IX.

² "Dilbilimi ve Alt Dalları", Erişim tarihi: 16 Ağustos 2016,

<http://www.diledebiyat.net/dil-nedir/dilbilimi-ve-alt-dallari/erişim>.

³ Galip Yavuz, "Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(2002): 113.

⁴ Yavuz, "Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", 114; Baskın, Sami, "Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi: Tanımı, Kapsamı ve Diğer Bilimlerle İlişkisi", *International Journal of Language Academy* 2, no.4 (2014): 446.

bilimini dil biliminin içinde bir çalışma alanı olarak değerlendirmişlerdir. Onlara göre sözlük bilimi, bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koyma yöntemlerini ve uygulama yollarını gösteren dil bilimi dalıdır.⁵ Aynı zamanda "Sözlük biliminde sözlük yazma ve hazırlama işi, leksikografi" olarak da tarif edilmiştir.⁶

Sözlük bilimi; sözcük bilimi (lexicology), morfoloji, söz dizimi (syntax), anlam bilimi (semantics), ses bilimi (fonoloji) vb. bilim dalları ile çok yakın ilişki içindedir.⁷ Bu ilişki sebebiyle sözlük bilim, incelemesi yapılırken söz konusu dalların esaslarına göre de değerlendirilir. Bunun dışında sözlük bilim diğer disiplinlerden kelimelerin kökeni ve tarihsel gelişimi, kelimelerle ilgili teorik açıklamalar, eş/zıt anlamlılık, eş adlılık gibi yönlerden de faydalanır.⁸

Bütün bunlar göz önüne alındığında sözlük hazırlamanın çok zor ve ciddi, bir o kadar uzun süreyi alan yorucu bir faaliyet olduğunu ve aslında bunu günümüz dünyasında kurumların yaptığını⁹ farketmek gerekir. Bu anlamda düşünüldüğünde Ebû Hayyân'ın hazırladığı bu sözlüğün günümüzde bir heyetin işini üstlendiğini görüp bu teliflerinin ne kadar güç hazırlandığını ne kadar emek sarfedildiğini ve ne kadar takdire şayan bir faaliyet olduğunu anlamak ve çalışmanın değerini bilmek gerekir.

2. EBÛ HAYYÂN VE KİTÂBU'L-İDRÂK Lİ-LİSÂNİ'L-ETRÂK

2.1. Ebû Hayyân

Asıl adı Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Hayyân et-Tevhîdî olan Ebû Hayyân, Endülüslü bir dilci ve tefsir âlimidir. Berberî bir aileden gelen Ebû Hayyân 654/1256'da Gırnata'nın Mataşâreş beldesinde dünyaya geldi. Kendisi Esîrüddin lakabıyla şöhret bulmakla birlikte Nahvî, Gırnâtî, Ceyyânî ve Nefzî olarak da tanındı.¹⁰ Çocukluk ve gençlik dö-

⁵ Baskın, *Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi*, 452.

⁶ Şükrü Halûk Akalın, "Sözlük Bilimi ve Sözlükçülük", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (2009): 164.

⁷ Baskın, *Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi*, 451.

⁸ Baskın, *Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi*, 452.

⁹ Baskın, *Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi*, 446.

¹⁰ Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10: 152-153; Hüseyin Avni Çelik, "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 187. Ayrıca bk. A. Melek Özyetgin, *Ebû Hayyân*

neminde Gırnata'da kalan Ebû Hayyân, burada Abdülhak b. Ali el-Ensârî'den Kur'an kırâati alanında faydalandı. Arapça alanında Ebü'l-Hasan el-Übbezî, Ebû Cafer Ahmed b. İbrâhim b. Zübeyr, İbn Ebi'l-Ahvas gibi hocalardan dersler alarak kendisini yetiştirdi. Bunun yanında sarf, nahiv, dil, tefsir, hadis, usûl-i fıkıh ve kelâm gibi konularda da dönemin değerli ilim adamlarından okuyarak yetkin bir kişi ve müderris oldu.¹¹

Ebû Hayyân yaklaşık 677/1278 yılında çeşitli sebeplerden dolayı Endülüs'ü terkedip önce Kuzey Afrika'ya; sonra İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Bağdat ve Şam'a geçmiştir. Bu ilim beldelerinde 450 kadar ilim adamından istifade ettiği kaynaklarda aktarılmaktadır.¹² Yine kaynaklarda Ebû Hayyân'ın ailesi hakkında fazla malumat bulunmadığı, ancak ismi Nudâr olan bir kızı, kendi adında (Hayyân) bir oğlu, ondan da Muhammed adlı ve Ümmü Hayyân künyeli bir torununun olduğu; aynı zamanda onun hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybettiği, Kahire'de 28 Safer 745'te (11 Temmuz 1344) öldüğü ve Sûfiyye adında mezarlığa defnedildiği de zikredilmektedir.¹³

O başta *el-Bahrü'l-muhît, en-Nehrü'l-mâd, Tuhfatü'l-arîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb, Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* olmak üzere çeşitli ilimlerde 18 kadar eser yazmış, onların bir kısmı günümüze ulaşmış, bir kısmı ulaşmamıştır.¹⁴

Ebû Hayyân o dönemin popüler dillerinden Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyericeyi mükemmel öğrenmiş, söz konusu dillerle ilgili eserler telif etmiştir. O özellikle Türk dilini iyi düzeyde kavrayarak; Türk dili üzerinde mütehassıs birisi olarak çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarının nihayetinde Türk dili ve gramerinin en eski/muteber eserlerinden *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*'i telif etmiştir.¹⁵ Ebû Hayyân *Kitâbu'l-İdrâk*'in

Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fîl: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi (Ankara: Köksav Yayınları, 2001), 43.

¹¹ Kafes, "Ebû Hayyân", 10: 152; Çelik, "Ebû Hayyân", 188-190.

¹² Kafes, "Ebû Hayyân", 10: 152; Çelik, "Ebû Hayyân", 190, 200.

¹³ Kafes, "Ebû Hayyân", 10: 152; Çelik, "Ebû Hayyân", 191, 198.

¹⁴ Kafes, "Ebû Hayyân", 10: 152-153; Çelik, "Ebû Hayyân", 194-195.

¹⁵ Ebû Hayyân *Kitâbu'l-İdrâk*'i yazarken faydalandığı eserlerden birisi de Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvân*'ıdır (bk. Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk*, 44; Faruk Öztürk, *Dîvânü luğâti't-Türk'ün Arap Sözlükçülüğüne Göre İncelenmesi*, 5.) Özyetgin Ebû Hayyân'ın *Dîvân*'dan çeşitli gramer konuları yönüyle atflar yaptığını söyler (bk. Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk*, 44).

dışındabizzat kitabın mukaddimesinde belirttiği gibi Türk dili ile ilgili günümüze ulaşamayan şu eserleri de yazmıştır: "*Kitâbu't-Takrîb, Kitâbu'l-Mubdi ve'l-mevfûr ve ğâyetu'l-ihsân ve nuketu'l-hisân, Kitâbu't-Tedrîb*."¹⁶ O *Kitâbu'l-İdrâk*'in yanında *Zehvü'l-mülk fi nahvi't-Türk, el-Ef'âl fi lisâni't-Türk ve ed-Dürretü'l-mudiyye fi lugâti't-Türkiyye* adlı eserleri de telif etmiştir.¹⁷

2.2. *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*

Mısır'da Memlüklerin hâkim döneminde yabancılara Türkçe öğretimi konusunda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bilindiği gibi onların dili Kıpçak lehçesiydi. Belirli bir sistematiğe dayanan, nitelikli Türkçe öğretim kitapları bu dönemde hazırlanmıştır. Memlük devletinin yönetici ve ordu kesimi Türk olduğu için Türkçeye ve Türkçenin öğrenimine ve öğretimine fazla önem verilmiştir. Bu dönemde Türkçeye olan ilginin artması Arapların da Türkçeyi öğrenmelerine zemin teşkil etmiştir. Böylece devlet dairelerinde görev alabilmeyi; ayrıca o bölgede artan Türk nüfusuyla iletişim kurabilmeyi hedeflemişlerdir.¹⁸ Bu amaçla Araplara Türkçe öğretmek üzere Arap bilginler tarafından gramer-sözlük niteliğinde çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Arapçanın dil bilgisi kurallarına uygun olarak hazırlanan bu eserler, içerdikleri gramer bilgileri ve Türkçe sözcükler bakımından Türk dili tarihi için büyük birer hazine niteliğinde¹⁹ kabul edilmiştir. Bu eserler şunlardır: *Codex Comanicus, Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lügati't-Türkiyye, Bulgatü'l-müştâk fi lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak, el-Kavânîni'l-küllîyye li-zabti'l-lügati't-Türkiyye, ed-Dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-Türkiyye*.²⁰ Bu eserlerin başında da Ebû Hayyân'ın *Kitâbu'l-İdrâk*'ı gelmiştir.

Öztürk de Ebû Hayyân'ın eserinde *Dîvân*'dan cümleler aktardığını söyler, ancak bu cümlelerin mahiyeti ile ilgili herhangi bir bilgi vermez (bk. Öztürk, *Dîvânü luğâti't-Türk*, 5).

¹⁶ Ebû Hayyân, *Kitabu'l-İdrâk*, 5.

¹⁷ Ebû Hayyân, *Kitabu'l-İdrâk*, 5; Kafes, Ebû Hayyân", 10, 152; Çelik, "Ebû Hayyân", 194-195; Özyetgin, *Kitabu'l-İdrâk*, 42.

¹⁸ Nurşat Biçer, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1, sy. 4 (2012): 116-117.

¹⁹ Biçer, "Hunlardan Günümüze", 117.

²⁰ Biçer, "Hunlardan Günümüze", 118.

2.2.1. İçerik Açısından İncelenmesi

Kısaca *el-İdrâk* olarak da anılan *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, mukaddime, 2200 kelimelik bir sözlük, sarf ve nahivden oluşan gramer bölümü olmak üzere üç bölümden meydana gelmiştir.²¹ Eser müellifin yaşadığı 14-16. yüzyıllar arası konuşulan Orta Türkçe Dönemi-Memlûk Kıpçak Türkçesi ile yazılmıştır.²² Ancak yazıldığı dönem itibariyle Kıpçaklar ile Türkmenlerin (Kıpçaklardan önce Mısır-Suriye sahasına gelen/getirilen Oğuz Türkleri) Mısır ve Suriye'de ortak yaşam sürdürmeleri sebebiyle *Kitâbu'l-İdrâk* hem Kıpçak lehçesi hem de Türkmen ve Türk lehçeleri esas alınarak hazırlanmıştır.²³

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi eser mukaddime, sözlük ve gramer bölümünden oluşmaktadır. Bu bölümlerin varlığı eserin mukaddimesinde şöyle dile getirilir:²⁴

حَصَرْتُ كِتَابِي فِي ثَلَاثِ جُمَلٍ: الْجُمْلَةُ الْأُولَى فِي اللِّغَاتِ، الْجُمْلَةُ الثَّانِيَةُ فِي التَّصْرِيفِ،
الْجُمْلَةُ الثَّلَاثَةُ فِي النَّحْوِ.

"Kitabımı üç cümleye hasrettim. Birinci cümle sözlük, ikinci cümle tasrîf (sarf), üçüncü cümle de nahiv hakkındadır." Görüldüğü gibi müellif bölümler için "الجُمْلَةُ" kelimesini kullanmıştır.

²¹ *Kitâbu'l-İdrâk*, önce Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki yazması esas alınarak Mustafa Bey tarafından neşredilmiş (1891-1892), peşine Ahmet Caferoğlu tarafından İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshasını da dikkate alarak eserin yeniden edisyon kritiği ve çevirisi yapılmıştır (İstanbul 1931) (bk. Kafes, "Ebû Hayyân", 10: 153). Eser üzerine ilk akademik sayılabilecek ciddi çalışma Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır.

²² Tarihî Kıpçak Türkçesi 13-16. yüzyıllar arasında güney Rusya steplerinde ve Mısır-Suriye olarak sınırlarını çizebileceğimiz Ön Asya'da, yani Mısır-Suriye bölgesinde konuşulan ve yazılan bir yazı dili olmuştur. Bk. Özyetgin, Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", 10. *Kitâbu'l-İdrâk* hakkında kapsamlı bir bilgi için bk. Özyetgin, *Kitâbü'l-İdrâk* (2001).

²³ Özyetgin, *Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-etrâk Fiil: Tarihi Karşılaştırmalı Gramer ve Sözlük Denemesi* (2001): XV; Funda Toprak, "Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Söz Varlığı (Fiil) Açısından Karşılaştırılması", *Ekev Akademi Dergisi* 25 (2005): 288.

²⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 6.

2.2.1.1. Mukaddime

Eser, klasik eserlerde olduğu gibi mukaddime ile başlar. Mukaddime bölümü önce besmele, peşine " رَبِّ اَعْنُ يَا كَرِيمُ: *Ey Rabbim! Yardım et, ey Kerim!*" duası, sonra müellifin uzunca nesebi ve künyesiyle birlikte ismi, daha sonra hamd, salat ve selam yer alır. Bu giriş orijinal Arapça metniyle şöyledir:²⁵

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ رَبِّ اَعْنُ يَا كَرِیْمُ، قَالَ الشَّیْخُ الْعَالِمُ الْفَاضِلُ ... اَثِیر الدِّیْنِ اَبُو حَبِیْبَانَ الْاَنْدَلِیْسِی الشَّافِعِیُّ نَزِیْلُ مِصْرَ، حَرَسَهَا اللّٰهُ وَنَفَعْ بِهٖ، الْحَمْدُ لِلّٰهِ الْمَسْبُوحِ بِكُلِّ لِسَانٍ الْمَنْزُورِ ... وَالصَّلَاةُ عَلٰی مَنْ اُوْتِیَ جِوَامِعَ الْكَلِمِ وَالتَّبِیَّانِ...

Müellif, bu girişten sonra eseri yazma amacının Türk dilinin kelimelerini, gramerini yani sarfını ve nahvini derlemek olduğunu şöyle açıklar:²⁶

وَبَعْدُ: فَاِنْ ضَبِطَ كُلَّ لِسَانٍ يَحْصُلُ بِمَعْرِفَةِ ثَلَاثَةِ اَشْيَاءَ: اَحَدُهَا يُسَمَّى عِلْمَ اللُّغَةِ وَالثَّانِي اَحْكَامَ تِلْكَ الْمَفْرَدَاتِ قَبْلَ التَّرْكِيبِ وَيُسَمَّى عِلْمَ التَّصْرِيفِ وَالثَّلَاثُ اَحْكَامُهُ حَالَةُ التَّرْكِيبِ وَيُسَمَّى عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِينَ عَلٰی اللِّسَانِ الْعَرَبِيِّ عِلْمَ النَّحْوِ...

Devam eden cümlelerde eserde alfabetik sistem takip ettiğini ve kelimelerin eş anlamlılarına yer verdiğini, peşine sarf ve nahiv yönünü ele aldığını belirtir.²⁷

Müellif eseri ilmine güvendiği kişilerden derleyerek aldığını şöyle ifade eder:²⁸

فَمَا كَانَ فِيهِ مِنْ عِلْمِ اللُّغَةِ فَمَا حُوذُ عَنْ مَنْ اَتَقْتُ بِهِ فِي بَابِ النَّقْلِ.

"Bu kitapta lügat bakımından zikredilen malûmatın cümlesi nakil ve rivayet hakkında sözüne itimat ettiğim kimselerden alınmıştır." Onun güvendiği kişilerden birisi de hocası Fahreddîn Divriği'dir.²⁹ Kitapta Fahreddîn Divriği'ye şöyle atıfta bulunur:

²⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 5.

²⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 5.

²⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 6.

²⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 6.

²⁹ Fahrüddîn Divriği aslen Divriği'li olup daha sonra Mısır'a gitmiş, medreselerde dersler vermiş, Memlük sultanlarının çocuklarına özel öğretmenlik yapmış, aynı zamanda Ebû Hayyân gibi büyük alimlerin yetişmesine katkıda bulunmuş ve ona Türkçe de öğretmiş büyük bir zattır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Yusuf Doğan, "Fahrüddîn Divriği'nin Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sivaslı Din Bilginleri Özel Sayısı* 9, sy. 2 (2005): 125-136; Yusuf Doğan, *Fahrüddîn Divriği ve Arûz Kitabı* (Bişkek: BYR Publishing House, 2015), 23-40.

إشكك - المجداف ولم يعرف شيخنا فخر الدين هذه اللفظة"

İşkik kelimesi kayık küreği anlamında olup, şeyhimiz Fahrüddîn anlamını bilememiştir."³⁰

Ebû Hayyân yapmak istediği konuda emeline ulaştığı için kitabına bu manayı ifade eden Arapça "أذرك" (edrake)" fiilinin mastarı ile " كِتَابُ الإِذْرَاكِ لِلِّسَانِ الأَثْرَاكِ" (Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk)" adını vermiştir.³¹

2.2.1.2. Sözlük Bölümü

Bu bölümün üst başlığı "الجُمْلَةُ الأولى في اللغات" Birinci bölüm diller (sözlük) (harfu'l-hemze)" ve 2. alt başlığı ise "الهِمَزَةُ" (harfu'l-hemze)" ve 2. alt başlığı ise "الهِمَزَةُ وَخَذَهَا" (el-hemze vahdehâ)" ve bundan sonra kelimeler ve kelimelerin açıklandığı maddeler gelir. Bu başlığın ilk kelimesi gönder anlamına gelen "إ - أُرْسِلَ" kelimesidir.³² Kitaptaki alfabetik sistem Arapça harfler esas alınarak yapılmıştır. Örnek olarak hemze harfi ile gelen alt başlıklar şöyledir: el-Hemze mea'l-bâ, el-hemze mea't-tâ,³³el-hemze mea'l-cîm,³⁴el-hemze mea'd-dâl, el-hemze mea'z-zâl³⁵ vb.

Alfabetik tarzda ana başlık yapılan 19 harf maddesi şunlardır:

1. Harfu'l-hemze (حرف الهمزة) (s. 7-27), 2-3. Harfu'l-bâ el-hâlisâ ve'l-meşûbe (حرف الباء الخالصة والمشوبة) (s. 28-37), 4. Harfu't-tâ (حرف التاء) (s. 37-41), 5-6. Harfu'l-cîm el-hâlisâ ve'l-meşûbe (حرف الجيم الخالصة والمشوبة) (s. 41-47), 7. Harfu'd-dâl (حرف الدال) (s. 41-51), 8. Harfu's-sîn (حرف السين) (s. 51-54), 9. Harfu'ş-şîn (حرف الشين) (s. 54-55), 10. Harfu's-sâd (حرف الصاد) (s. 55-61), 11. Harfu't-tâ (حرف الطاء) (s. 61-67), 12-13. Harfu'l-kâfu'l-hâlisâ ve'l-bedeviyye (حرف القاف الخالصة والبدوية) (s. 67-77), 14. Harfu'l-kâf (حرف الكاف) (s. 78-86), 15. Harfu'l-lâm (حرف اللام) (s. 86-87), 16. Harfu'l-mîm (حرف الميم) (s. 87-89), 17-18. Harfu'n-nûni'l-hâlisâ ve'l-hayşûmiyye (حرف النون الخالصة) (s. 89-90), 19. Harfu'l-yâ (حرف الياء) (s. 90-100).

³⁰ Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk, 6.

³¹ Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk, 6.

³² Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk, 7.

³³ Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk, 7.

³⁴ Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk, 8.

³⁵ Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk, 9.

EbûHayyân Kıpçak alfabesinde 23 harf olduğunu söyler. Bu harfler içerisinde *ze, ayın, ğayın ve vâv* harflerini de sayar³⁶ ancak ilgili maddelerden başlık açmaz. Muhtemelen çok kelime bulunmadığı için *râ* harfiyle ilgili madde yer almaz. Doğal olarak Arapların kullandığı peltek olarak adlandırılan *harfu's-sâ, harfu'z-zâl, harfu'z-zâ*; boğaz harflerinden sayılan *hâ* ve *harfu'd-dâd, harfu'l-ayın, harfu'l-fâ* harfleriyle ilgili maddeler bulunmaz.

2.2.1.3. Tasrîf (Sarf) Bölümü

Ebû Hayyân temelde sarfla ilgili kuralları *müfred* kelimeler, nahivle ilgili kuralları *mürekkep* kelimelerde ele alır.

Günümüzde morfoloji ilmi olarak adlandırılan Arapça sarf ilmi, kipta sözlük bölümünden sonra "التَّصْرِيفُ : *et-Tasrîf*" başlığında yer almıştır.³⁷ Ebû Hayyân ilk iş olarak Türk alfabesini 23 harften oluşması ile ilgili bilgileri paylaşmış ancak sözlük kısmında bu harflerin hepsine müstakil bir başlık açmamıştır. Bir kelime, yukarıda zikri geçen harflerin dışında bir harfle başlarsa onun Türkçeye başka dilden geçmiş olacağını belirtmiştir.³⁸

Müellif bundan sonra Türkçe kelime türleriyle ilgili konuya girerek bunların *isim, fiil ve harf* olmak üzere üç çeşit olduğunu açıklar. Daha sonra ismin bir, iki, üç, dört, beş ve az da olsa altı harfe kadar olabileceğini, bunların kaç vezinde gelebileceğini ve bunların örneklerini belirtir.³⁹ Ancak fiillerin iki, üç ve dört harfli olabileceğini, kaç vezinden gelebileceğini ve örneklerini de anlatır. Fakat istisnâi olarak az da olsa da beş harfli gelenlere de yer verir.⁴⁰

Müfred kelimeler bölümünde Arap dilinin dallarından sarf ilminin ele aldığı gibi Türkçe isim ve fiil yapılarını ele alır. İncelediği isim konularını ise şöyle sıralayabiliriz: *İsm-i taşğîr (küçültme ismi), ism-i mensûb (aidiyet ismi), cemi (çoğul), ism-i fâil (etken isim), ism-i mef'ûl (edilgen isim), mübalağalı ism-i fâil (abartılı etken isim), mastar, ism-i mekan (bir işin yapıldığı yeri gösteren isim), ism-i âlet (bir şeyi yapmaya yarayan vasıtâ/âlet), masdar-ı*

³⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 101.

³⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 101.

³⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 100.

³⁹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 100-103.

⁴⁰ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 103-104.

hey'e (keyfiyet ismi) ve idâd (kelimenin sonuna isimden isim yapma eki lık-lik getirilerek yapılan isimler).⁴¹Ebû Hayyân genel olarak verdiği malûmattan sonra bu isimlerin tafsilatlı açıklamasını yapar.⁴²

Fiil konuları da şunlardır: Harf-i nakil (fiili geçişli hale getirmek için getirilen ek), harf-i ittihaz (bir şeye sahip olmayı ifade eden ek), harf-i mutâvaat (geçişlilik harfi), harf-i müşareket (işdeşlik harfi), harf-i mudaraat (geniş zaman eki), harf-i mudâ (geçmiş zaman eki).⁴³ Bundan sonra müellif "القول في الزيادة: Eklerle ilgili söz" başlığında ekler konusunda kelime türetme ve fiil çekimlerinin yapılabilmesi için ek olarak harfler ve örneklerinin bulunduğu uzunca bir konuya yer verir.⁴⁴

Sarf konusu hemze (yani a/e), k, s, d, s, t, b, z gibi başka harflere çevrilen bedel; hazif (silme, yok etme), idğâm (şeddeleme/bir harfin tekrar edilmesi) konusu ile sona erer.⁴⁵

2.2.1.4. Nahiv Bölümü

Nahiv Bölümü de Arapçanın dil bilgisi sistematığına uygun olarak hazırlanmıştır.⁴⁶ Müellif burada konuya nahiv ilmi adıyla değil de cümledeki nispeti dikkate alarak başlığını "القول في الأحكام التركيبية: Cümle terki-binin (oluşumunun) hükümleriyle ilgili söz" şeklinde adlandırır. Burada hem fiil hem de isim cümlesinden örnekler vererek cümlenin öğelerini gösterir. Peşine Türkçedeki nahvin şu konularını ele alır: Ma'rife-nekre (belirli-belirsiz isimler), fil (emir, mazi, muzari fiiller), mübteda-haber (isim cümlesinde özne-yüklem), nevâsih (isim cümlesinin anlamını değiştiren yardımcı ek fiiller), Arapça "لَيْتَ(leyte)" fiili ile ifade edilen keşke kalıbı ve benzerleri, (Arapçada iki mef'ûl alan kalbî fiiller gibi) anladı (zannetti)-sağındı (Türkmençe zannetti)-bildi gibi fiiller, (fiil cümlesinde) fil-fâil (yüklem-özne), file nefiy edatının bitişmesi, soru edatı, nehiy (yasaklama), edilgen fiil ve nâib-i fâil (sözde özne); fiilin müteallakları denilen cümlenin diğer öğeleri: masdar (mef'ûl-ü mutlak), mef'ûl-ü bih (nesnel/tümleç), zaman zarfı (zaman tümleci), mekan zarfı (yer tümleci), hal (zarfı), mef'ûl-ü leh (edat/ilgi tümleci), mef'ûl-ü meah, istisnâ,

⁴¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 104.

⁴² Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 105-110.

⁴³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 110-111.

⁴⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 111-116.

⁴⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 117.

⁴⁶ Biçer, "Hunlardan Günümüze", 118.

*temyîz, tenâzu, izafet (isim tamlaması), yemin, tevâbi: sıfat, atıf, te'kît, bedel; şart.*⁴⁷

Nahiv bölümünde müstakil olarak Arapçada hurûf-u meâni denilen bir başlık açılır. Burada *evet, yok* gibi cevap harflerinden; *kim* gibi şart, ism-i mevsul ve istifham edatlarından ortak olan edatlardan/eklerden bahsedilir.⁴⁸

Kitap yazılış tarihi, yerinin ve müellifin isminin yer aldığı şu cümlelerle sona erer:

كان الفراغ منه في الليلة المسفرة صباحها عن يوم الخميس الموافق عشرين رمضان المعظم من سنة اثنتي عشرة وسبعمائة وذلك بمدرسة الملك الصالح من القاهرة المعزية من ديار مصر وكتب بخطه مصنفه أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان النفري الأندلسي نزيل ديار مصر حرسها الله.

2.2.2. Sözlük Bilim Açısından İncelemesi

Tespit edebildiğimiz kadarıyla sözlükte takip edilen sistemi şöyle maddeleştirebiliriz:

1. Mukaddimede müellif ince harfler için "ق", kalın harfler için "خ", açık telaffuz edilmeyenlere "ش", Farsça kelimeler için "ف" ve Türkmençe kelimeler için "ت" rumuzlarını kullandığını belirtmiş⁴⁹ve bu rumuzları yeri geldikçe kullanmıştır.⁵⁰

2. Ebû Hayyân *Kitâbu'l-İdrâk*'i hazırlarken Zemahşerî'nin *Esâsu'l-Belâga'*sını örnek almıştır.⁵¹ Zemahşerî ise kitabında alfabetik sistemi esas almış ve kök harfine göre hazırlamıştır.⁵² Örneğin hemze-bâ, hemze-tâ, hemze-cîm, hemze-dâl olarak gelmesi gibi. Madde kendi içerisinde sonlarına gelen eklerle sıralanmıştır. Örneğin *eb* (أَب), *ebter* (أَبْطَر), *ebcî* (أَبْجِي), *ebbak* (أَبَق), *ebem* (أَبَم), *ebrak* (أَبْرَق) kelimeleri gibi.⁵³

3. Müellif fiil ve türemişlerini verirken önce emrini, sonra diğerlerini verir. Bunu yaparken muhtemelen Türk dilinde fiillerin yalın halinin

⁴⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 117-154.

⁴⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 154-155.

⁴⁹ Caferoğlu, Ahmed, *Kitâbu'l-İdrak Tercümesi* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), VIII.

⁵⁰ Caferoğlu, *Kitâbu'l-İdrak Tercümesi*, IX.

⁵¹ Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk*, 45.

⁵² Eren, Cüneyt, "Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1(2009): 144.

⁵³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 7.

emir kipleri olduğunu düşünmüş olabilir. Örneğin *topla* anlamına gelen *irk* fiili gibi:

"إِرْكٌ - جَمَعٌ؛ إِرْكُدِي - جَمَعٌ؛ إِرْكُدِي - اجْتَمَعَ" *İrk-topla, irkdî-topladı, irkildi-toplandı*"⁵⁴

4. Sözlükte kelimeye ek getirilmesi "أَلْحَقَ: (lahika) eklendi" fiili ile ifade edilir. Örneğin *ot* kelimesine *luk* ekinin bitiştğini ifade ederken olduğu gibi:

"أَطْلُقُ - الزَّيْتَادُ لَحَقَتْ (لق) للإعداد: Otluk kelimesi çakmak taşı anlamına gelmekte ve sonuna luk eki bitişmiştir."⁵⁵

5. İki şekilde okunabilecek kelimelere işaret edilmiştir. Örneğin *arka* manasına gelen kelimenin *ard* ve *art* (أَرْدٌ - خَلْفٌ وَيُقَالُ أَرَطٌ) şeklinde telaffuzu gibi.⁵⁶

6. Ortak kullanılan kelimeler yani telaffuzları aynı, manaları farklı olan eş sesli kelimeler belirtilmiştir. Örneğin *bal arısı* ve *eşek arısı* kelimeleri için *arû* kelimesinin kullanılması gibi:

"أَرُو - مشترك بين النحل والزنبور: Arû, bal arısı ve eşek arısı için ortak kullanılan bir kelimedir."⁵⁷ Aynı şekilde *aş* kelimesi de böyledir:

"أَشَّ (خ) - الطعام وهو أيضا أمر من التعدي من موضع مرتفع: Aş kelimesi "yemek", aynı zamanda yüksek bir yeri aşmak fiilinden emr-i hazırdır."⁵⁸

7. Zıt anlamlı kelimelere yer verilir. Örneğin *var* ve *yok* kelimesinin açıklanması gibi:

"بَرٌ - موجود ومُقابِلُهُ (يُوق) أَي مَعْدُومٌ ولم يُصَرَّفْ مِنْهَا فِعْلٌ: Bar zıt anlamlısı yûk yani olmayan, bu iki kelimedenden de fiil çekimi yapılmamıştır (fiil türetilmemiştir)."⁵⁹

8. Arapçada tam karşılığı olmayan kelimelerin tarifleri verilir. Örneğin *urğan* (urrgan) kelimesi gibi:

"أُرْغَنٌ - الحبل الطويل يُرْبَطُ به العنَمُ عندَ الحلب وشبهه وبالقباقي (أُرْكُنٌ): Urgan, sağma veya benzeri bir iş yapılırken koyunun bağlandığı uzun ip, Kıpçakçada (kâf harfiyle) urken'dir".⁶⁰

⁵⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 11.

⁵⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 15.

⁵⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 10.

⁵⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 10.

⁵⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 14.

⁵⁹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 29; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 14.

9. Eş anlamlı kelimeler "وَيَقَالُ" (*ve yukâlu*) kelimesiyle de açıklanır. Örneğin *ark* kelimesinin açıklamasında bunu görebiliriz:

"أَرْقُ - النهر ويقال أيضا (أَرْمَقُ)"
"Ark, nehir, aynı zamanda ırmak da denilir."⁶¹

10. Kıpçakça ve Türkmençe kelimeler için 'Kıpçak' ve 'Türkmen' kayıtları düşünülmüştür.

Örneğin "بُدْرَجْنُ - بالترکمانیالسمانی وبالقبجاکي" kelimesinin "بُدْرَجْنُ: *bıldırcın*" kelimesinin "بُدْرَجْنُ (بُدْرَجْنُ): *Bıldırcın Türkmençesi, büyürcün Kıpçakçası*" şeklinde açıklanması gibi.⁶²

11. Atasözlerine yer verilmiştir. "Altağû" kelimesinin açıklanmasında şu atasözü örnek olarak verilmiş ve kelimelerin anlamı uzunca açıklanmıştır:⁶³

الطَّغُو — السَّيِّئَةُ الْمُجْتَمِعَةُ وَمِنْ أَمْثَالِهِمْ:
الطَّغُو أَلْفَسَا أَلْفَسَا أَلْفَسَا أَلْفَسَا
دُرْدُو دُرْدُو دُرْدُو دُرْدُو دُرْدُو

"Altağû alaksa altındagın altuzur

Durdavü düzelsâ deba dakin indirür

(Altı kişilik bir heyet arasında ihtilaf-ı efkâr baş gösterse altındakini aldırırlar (kaptırırlar), fakat dört kişi ittifak ederse tepedekini indirirler (elde ederler)."

12. Yazmasında Arapça sözcüklerin siyah mürekkeple, Türkçe sözcüklerin ise kırmızı mürekkeple yazıldığı ifade edilmiştir.⁶⁴

13. Başka dillerden alıntı yapılan kelimelerde üslup "مُتْرَكَّةٌ" (*müterreke*): *Türkçeleşmiş*" kelimesi ile ifade edilmiştir. Örneğin "كِرْيَا بَرْدِي" *kiryâ birdî* (*kiraya birdî*)" kelimesi açıklanırken "أَجْرٌ وَكِرْيَا مُتْرَكَّةٌ مِنَ الْكِرَاءِ" *Kiryâ birdî*: *أَجْرٌ (kiraya verdi) anlamında ve كِرَاءِ kelimesinden Türkçeleşmiştir.*" şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁵ Bazen de Arapçadan alıntı yaptığı kelimelere herhangi bir açıklama yapılmadan karşılığı verilmiştir. Türkçe "أَوْرَطٌ"

⁶⁰ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 11.

⁶¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 11.

⁶² Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 25; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 20.

⁶³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 22; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 3.

⁶⁴ Biçer, "Hunlardan Günümüze", 118.

⁶⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 80; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 49.

أُورَطُ: "Avrat (kadın)" kelimesinin Arapçadan alındığını ifade etmeden "المَرْأَة" şeklinde açıklanması gibi.⁶⁶

14. Farsçadan alınan kelimeler için "مَنْقُولَةٌ مِنَ الْفَارْسِيَّةِ: Farsçadan aktarılmıştır/alıntılanmıştır" ifadesi kullanılmıştır. Örneğin "بَزْرًا: pazar" kelimesinin "السُّوقُ وَهِيَ مَنْقُولَةٌ مِنَ الْفَارْسِيَّةِ" şeklinde açıklanışında bu durumu görebiliriz.⁶⁷ Benzer açıklamayı "جَزَا - جَزَقُ - جَزَاعٌ" kelimelerinin açıklanışında da farkedebiliriz.⁶⁸ Aynı şekilde Arapçadan aldığı kelimelerde olduğu gibi Farsçadan aldığı bir kısım kelimeler için herhangi bir açıklama yapmadan karşılığını vermiştir. Örneğin "بَيْمٌ: اللُّوزُ = bayam: badem" kelimesinde olduğu gibi.⁶⁹ Eserde Çince, Ermenice, Rumca, Moğolca ve Soğdca gibi diğer dillerden de alıntılar yapılmıştır.⁷⁰

15. Folklorik bilgiler bulunmaktadır. Örneğin bugün hâlâ bazı yerlerde çocukların oynadığı şu çelik-çomak oyununda olduğu gibi:

جَلْكُ — عُودٌ يَلْعَبُ بِهِ الصَّبِيَّانِ نَحْوًا مِنْ قَدْرِ الْإِبْهَامِ أَحَدِ طَرَفَيْهِ غَلِيظٌ وَالْآخَرُ دَقِيقٌ
يُوضَعُ عَلَى الْأَرْضِ وَيَقْرَعُ عَلَى طَرَفِهِ الرَّقِيقِ فَيِرْتَفَعُ إِلَى الْهَوَاءِ ثُمَّ يَلْتَقِي بِالْعَصِيِّ

Çelik çocukların oyun oynadığı baş parmak kalınlığında bir küçük odun parçasıdır. Bir ucu kalın, diğeri ucu incedir. Yere konur ince tarafına vurulur, havaya yükselir sonra sopaya değer."⁷¹

16. Eserde Türkmen ve Kıpçak dışında, diğer Türk lehçelerinde kullanılan kelimeler için Uygur, Türkistan, Bulgar, Harezmselinde kayıtlar düşünülmüş; yer ve boy adlarından da bahsedilmiştir. Bu da EbûHayyân'ın Türk dünyasında konuşulan lehçeler ve kültürler hakkında derin bir bilgiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.⁷²Türk boylarından "kabile (قبيلة)" kelimesiyle bahsedilmiştir. Örneğin toksoba için "طُقُصْبَا - قَبِيلَةٌ مِنْ الْقَبِجَاقِ: Kıpçaklardan bir kabile, boy" açıklaması yer almıştır.⁷³ Ancak Ebû

⁶⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 25; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 12.

⁶⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 36; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 16.

⁶⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 42; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 30.

⁶⁹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 37; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 16.

⁷⁰ Diğer alıntı kelimeler hakkında daha fazla bilgi için bk., Salan, Musa, "Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-etrak'ta Alıntı Kelimeler", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi* 11 (2012): 63-64.

⁷¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 45; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 28.

⁷² A. Melek Özyetgin, "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebû Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası", 80. *Yılı Kutlama Etkinlikleri Çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri* (Ankara, 2003), 37.

⁷³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 65; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 106.

Hayyân sözlüğünde boy teşkilâtında üst kimlik olan *Türk* (تُرْك) kelimesini madde başı olarak vermiş ve Türk kelimesini " تُرْك - قَبِيلَةٌ مِنَ الْأَعَاجِمِ وَهُمْ أَهْلُ هَذَا اللَّسَانِ: Arap olmayan bir kabile olup bu dilin (Türkçenin) ehli (konuşanlar)" şeklinde açıklamıştır.⁷⁴

Biçer'in de ifade ettiği gibi sözlük ve gramer bölümlerinden oluşan bu eserde dil bilgisi - çeviri yöntemi ağırlıklı olarak kullanılmıştır.⁷⁵

SONUÇ

Eser Berberî asıllı bir Arap tarafından yazılmıştır. Bu da o dönemde Türklerin ne derece nüfuz sahibi olduğunu, bu sebeple kitabın Araplara Türkçe öğretilmesi amacıyla yazıldığını ortaya koymuştur. Ebû Hayyân eseri yazarken bilgisine güvendiği hocası Fahreddîn Divriği, Memlükler dönemindeki Türkler ve kendisinden önce yazılan muhtemelen Kâşgarlı'nın *Dîvan'*ı da dahil diğer eserlerden de istifade ederek yazmıştır.

Kitabu'l-İdrâk Kıpçak ve Türkmen diyalektiği ile birlikte telif edilmiştir. Bu yönüyle kitap çift dilli sözlük olan eser, *mukaddime*, *gramer* ve *sözlük* bölümünden oluşmuştur. Böylece müellif benzerlerine göre daha sistemli ve düzenli bir kitap telif etmiştir. Ayrıca İslami eserler ve kaynaklarda olduğu gibi mukaddime *hamd*, *salat-selam*, *emmâ ba'd* ifadeleri ile başlatarak klasik İslami edebiyat yazma geleneğini bu eserde de devam ettirmiştir.

Ebû Hayyân *Kitâbü'l-İdrâk*'i hazırlarken açıkça zikretmese de Zemahşerî'nin *Esâsu'l-Belâga*'sını örnek almıştır. Zemahşerî ise kitabında alfabetik sistemi esas almıştır. Eserin sözlük kısmı alfabetik bir sistemde yazılmıştır. Söz konusu sistem günümüzde de sözlük yazımında modern bir üslup olarak kabul edilmektedir.

Ebû Hayyân kitapta tümevarım yöntemini kullanmıştır. Çünkü kelimenin iki şeklini, daha sonra üçlüsünü, ardından dörtlü, beşli ve diğer şekillerini vermiştir. Kelimelerin etimolojisi ve ses değişmelerini açıklayarak, kelimenin telaffuzunu da öğretmeye gayret etmiştir.

Kitapta Türkçeye geçen yabancı kelimelere yer verildiği gibi halk arasında kullanılan kelimelere de yer vermiştir. Başta Arapça ve Farsça

⁷⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbü'l-İdrâk*, 37; Caferoğlu, *Kitabu'l-İdrak Tercümesi*, 110.

⁷⁵ Biçer, "Hunlardan Günümüze", 118.

olmak üzere Çince, Ermenice, Rumca, Moğolca ve Soğdca gibi diğer dillerden alıntı yapılan kelimeleri de açıklamıştır.

Sözün özü, *Kitâbu'l-İdrâk*, yazıldığı dönemdeki Türkçe kelimeleri ve grameri kapsamlı ve sistemli bir şekilde açıklayan bir eser olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Halûk. "Sözlük Bilimi ve Sözlükçülük". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 162 (2009): 127-132.
- Biçer, Nurşat. "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1, sy. 4 (2012): 107-133.
- Çelik, Hüseyin Avni. "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986): 187-216.
- Demirci, Jale. "Cumhuriyetin 80. Yılında Memlûk Türkçesi Çalışmaları". *Cumhuriyetin 80. Yılı Çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara (2003): 53-63.
- Eren, Cüneyt Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9, sy. 1 (2009):129-151.
- Doğan, Yusuf. "Fahreddîn Divriği'nin Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 2 (Haziran 2005): 125-136.
- Doğan, Yusuf. *Fahreddin Divriği ve Arûz Kitabı*. Bışkek: BYR Publishing House, 2015.
- Ebû Hayyân. *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*. thk. Ahmed Caferoğlu. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1930.
- Abû Hayyân. *Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. çev. Ahmed Caferoğlu. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelüsî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10: 152-153, Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kaymaz, Zeki. "Kitâb-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi? " *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 55 (2016): 149-157.
- Özyetgin, A. Melek. *Ebû Hayyân Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk Fîil: Tarihi Karşılaştırmalı Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav Yayınları, 2001.
- Özyetgin, A. Melek. "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı". Erişim tarihi 2 Ekim 2106, http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI TURK DLI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf
- Özyetgin, A. Melek. "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebû Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası." *80. Yılı Kutlama Etkinlikleri Çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*. Ankara (2003): 35-51.

- Öztürk, Faruk. "Dîvânu luğâti't-Türk'ün Arap Sözlükçülüğüne Göre İncelenmesi", Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2010.
- Salan, Musa. "Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-etrak'ta Alıntı Kelimeler." *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi* 11 (Güz 2012): 53-66.
- Toprak, Funda. "Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Söz Varlığı (Fiil) Açısından Karşılaştırılması". *Ekev Akademi Dergisi* 9, sy. 25 (Güz 2005): 287-305.
- Yavuz, Galip. "Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, sy. 1 (Aralık 2002): 113-121.